

Айкумис Бекболаткызы

МОНГОЛ, КЫРГЫЗ ЖАНА КАЗАК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАЛПЫ СӨЗДӨР

Айкумис Бекболаткызы

ОБЩИЕ СЛОВА В МОНГОЛЬСКОМ, КЫРГЫЗСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Айкумис Бекболаткызы

ҚАЗІРГІ МОНГОЛ, ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРТАҚ ҚОЛДРНЫСТАҒЫ СӨЗДЕР

Aykumis Bekbolatkyzy

COMMON WORDS IN MONGOLIAN, KYRGYZ AND KAZAKH LANGUAGES

УДК: 82-05

Түрк тилдеріндегі жалпы сөздөр Чыгыш Европа, Сибир жана Батыш Кытайдан келген кең аймактарда жашаган 180 миллион адамдын түрк тилдеріндегі орток сөздөрдүн негизинде түзүлдү. Эне тили, 40 210 миллион топко чейин, бири-бирине абдан жакын болуп, алардын көбү, адамдын экинчи тили болуп саналат. Түрк тилдеринин тобу алтай тилдеринин төрттөн бирине кирет. Ушул себептен улам, бул убакыт мурун, алардын учурдагы сөздөрү, тыбыштардын өзгөчөлүктөрү, сунушту мүчөсү окшоштугу бар деп табылат. Азыркы монгол, казак, кыргыз тилдеринде көптүк жалпылык бар. 1. грамматикалык касиеттери, тилдин ар кандай түрлөрү (сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн жайгашкан жери жана көп жалпы ыкмалары сөз пайда болушу ыкмалары); 2. үндөрдүн айтылышы жана үндөрдүн өзгөчөлүктөрү; 3. үч тилде болсо, сөз запаста дайыма колдонулуучу, бүгүнкү күндөгү болгон ата-теги менен байланышпаган сөздөр жана алардын аталыштары, түзүлүшү жана түрү, окшоштугу боюнча болгон жалпы саптар топтоштурулган. Ал эми Алтай, монгол, казак жана Кыргыз жерлердин элдеринин жалпы сөздөрүн сөз түзүү ыкмалары жагынан алганда, алардын бир түрү болгону далилдеп турат.

Негизги сөздөр: жалпы сөздөр, мааниси, тамыры, Алтай, монгол, казак, кыргыз, окшоштуктар.

На тюркских языках говорят 180 миллионов человек, проживающих на обширных территориях из Восточной Европы, Сибири и Западного Китая, родной язык людей, 210 млн. группа из 40 языков, большинство из которых очень близки друг к другу, что является вторым языком человека. Тюркская языковая семья принадлежит к алтайской языковой семье. Современные монгольский, казахский и кыргызский языки имеют много общего. 1. С точки зрения грамматической структуры и удобства языка (есть много общего в расположении членов предложения и способах словообразования); 2. Особенности произношения и гармония звуков. 3. В трех языках слова, которые все еще используются в словаре, независимо от их происхождения, и их значения сгруппированы с точки зрения сходства в структуре и типе существующих общих слов. А. С точки зрения того, как формируются слова. Об общих словах и языковых связях народов Алтая, монгольских, казахских и киргизских земель свидетельствует их общее происхождение.

Ключевые слова: общие слова, значение, корень, алтайский, монгольский, казахский, киргизский, сходство.

Моңгол, қыргыз, қазақ тілдеріндегі жалпы сөздер түркі тілдерінде Шығыс Еуропа, Сібір және Батыс Кытайдан

келген кең территорияларда тұратын 180 миллион адам сөйлейді. адамдардың ана тілі, 210 миллион топтағы 40 тіл, олардың көпшілігі бір-біріне өте жақын, бұл адамның екінші тілі. Түркі тілдерінің отбасы Алтай тілдерінің төркініне жатады. Сол себепті қазірге дейін олардың қолданыстағы сөздерінде, дыбыстардың ерекшелігінде, сөйлемнің мүшесінде ұқсастық бар екендігі анықталады. Қазіргі моңғол, қазақ, кыргыз тілдерінде көп деген ортақ дүниелер байқалады. 1. Тілдің грамматикалық құрылысының, ыңғайластығы тұрғыдан (сөйлем мүшелерінің орналасуы мен сөздердің жасалу жолдары, тәсілдерінде көп деген ұқсастықтар бар); 2. Дыбыстардың айтылу ерекшеліктері мен үйлесімділігі, 3. Үш тілде бүгінгі күнге дейін шығу тегіне байланыстырылмай, сөздік қорында тұрақты қолданып келе жатқан сөздер, және олардың мағанасы, қолданыстағы ортақ жолдары құрылысы мен типінде, ұқсастығы тұрғысынан топтастырылады. А. Сөздердің жасалу жолдары тұрғысынан Алтай, моңғол, қазақ және кыргыз жеріндегі халықтардың ортақ сөздері мен тілдік байланыстары олардың шығу тегінің бір екендігімен дәлелденеді.

Негизги сөздер: ортақ сөз, мағана, түбір, алтай тілі, моңғол, қазақ, кыргыз тіл, ұқсастық.

Turkic languages are spoken by 180 million people living in vast territories from Eastern Europe, Siberia and Western China. native language of people, 210 million group of 40 languages, most of which are very close to each other, which is the second language of man. The Turkic language family belongs to the Altai language family. Modern Mongolian, Kazakh and Kyrgyz languages have a lot in common. In terms of grammatical structure and convenience of the language (there are many similarities in the location of sentence members and ways of word formation); 2. Pronunciation features and harmony of sounds; 3. In the three languages, the words that are still used in the dictionary, regardless of their origin, and their meanings are grouped in terms of similarity in the structure and type of existing common ways. A. In terms of how words are formed. Common words and linguistic connections of the peoples of Altai, Mongolian, Kazakh and Kyrgyz lands are evidenced by their common origin.

Key words: common words, meaning, root, Altaic, Mongolian, Kazakh, Kyrgyz, similarity

Шығыс және орталық Азия территориясында мекендеген Моңғол, Қазақ, Қырғыздар халықтары түрік текті Алтай тілдер әулетіне жатады. Түбі бір түрік текті халықтардың тілі, мәдениеті ерте заманнан бастап қалыптасқан тарихи сабақтастық негізінде әр түрлі тілдер мен әр алуан мәдени дәстүрлер, сан алуан діни нанымдар мен әр қилы өмір салты өзара тығыз

байланыска, қарым-қатынаска түскен геосаяси кеңістік. Ежелгі Алтай территориясында мекен еткен көшпенді халықтардың ерте скиф заманынан бастап моңғол кезеңіне дейінгі этномәдени тарихының анықтауға негіз болады.

Бүгінгі таңда «Алтай тілдері» деп аталатын ірі тілдік топқа біріктірілетін түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара байланысын, осы тілде сөйлейтін халықтардың тарихи, мәдени-рухани қарым-қатынасын анықтауға қызмет ететін алтай тану ғылымын зерттеуі жаңа белес пен заман талабына сай белгілі деңгейге көтеріліп келеді. Десе де алтай тілдерінің зерттеуін қажет ететін көп деген тұстары бар екендігі сөзсіз.

Алтай тілдерінің алғашқы зерттеу еңбектерінің бірі – Т.Ю.Клапроттың «Қырғыз тілінен» атты Парижде жарық көрген еңбегі (1825 ж.). Мұнда зерттеуші қазақ тарихы туралы қысқаша мәлімет келтіріп, французша-қырғызша (қазақша) сөздік береді. Онда қазақ сөздері түрік, татар, моңғол тілдерімен салыстырылып отырады” [1] - деп жазылған.

Кей бір Г.Д. Санжеев, Т.А. Бертагаев т.б. ғалымдар сынды түркі танушылар мен тіл танушылардың пайымдауынша “Алтай тіліндегі ұқсастық туыстық негізде емес, кірме материалдар негізінде деп есептейді” [2]. Бұл малметке қарағанда түркі-моңғол тілдерінде кездесетін жүздеген, мыңдаған ортақ қасиеттердің бәрін кірме материалдар деп қарауға негізсіз екендігі байқалады. Біріншіден, мұндай ортақ қасиеттердің саны өте көп, екіншіден, ортақ элементтердің бәрі де белгілі бір заңдылықтар бойынша қайталанып отырады. Үшіншіден, ортақ ұқсастықтар тілдің барлық турасында әсіресе негізгі түбір құрамында көптеп кездеседі.

“Түркі тілдері – Шығыс Еуропадан, Сібір мен Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта тұратын 180 млн. адамның ана тілі, 210 млн. адамның екінші тілі болып табылатын, көбі бір біріне өте жақын болған 40 тілден тұратын тілдер тобы” [3].

Қазіргі моңғол, қазақ, қырғыз тілдерінде көп деген ортақ дүниелер байқалады.

1. Тілдің грамматикалық құрылысының, ыңғайластығы тұрғыдан (сөйлем мүшелерінің орналасуы мен сөздердің жасалу жолдары, тәсілдерінде көп деген ұқсастықтар бар);

2. Дыбыстардың айтылу ерекшеліктері мен үйлесімділігі;

3. Үш тілде бүгінгі күнге дейін шығу тегіне байланыстырылмай, сөздік қорында тұрақты қолданып келе жатқан сөздер, және олардың мағанасы, қолданыстағы ортақ жолдары құрылысы мен типінде, ұқсастығы тұрғысынан топтастырылады.

1. А. Сөздердің жасалу жолдары тұрғысынан

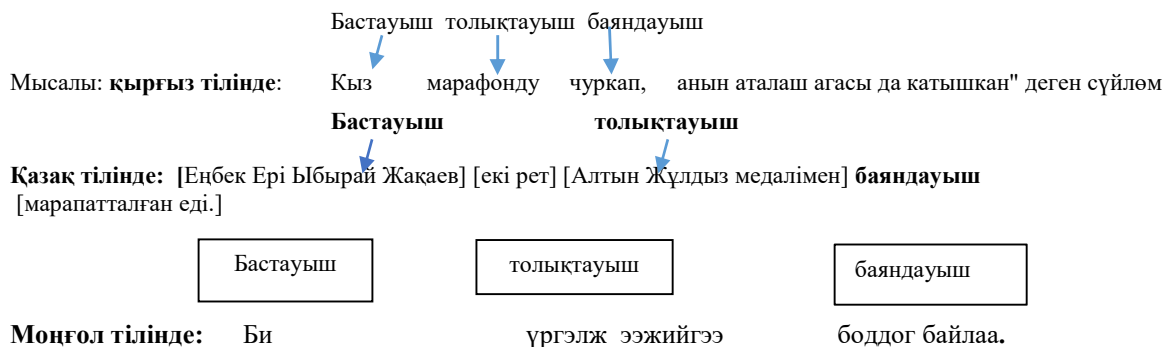
Қазақ, моңғол, қырғыз тілі – агглютинативті тіл екендігі байқалады.” Агглютинация дегеніміз – сөз түбіріне бір жалғау, жұрнақтан соң екінші бір немесе бірнеше жалғау, жұрнақтың бірінен соң бірінің жалғануы” [4]. Бұл ерекшелік Моңғол, қазақ, қырғыз тілдерінің үшеуінде де байқалады.

Түбірге жұрнақ жалғау арқылы грамматикалық мағынаның берілу тәсілі аффиксация тәсілі деп аталады. Бұл тәсілі – грамматикалық тілдердің ішіндегі ең кең тараған тәсіл болып табылады. Сөзге жұрнақ пен жалғаулар бірінің артынан бірі қосылу арқылы сөз формасы өзгертіледі. Мысалы: моңғол тілінде “малчин” сөзінің түбірі “мал”+ “-чин” жұрнағы арқылы мал бағушы адамды білдіретін жаңа туынды сөз пайда болды. Сол сияқты қазақ қырғыз тілінде де бұл жасалу жолдары бірдей. Мысалы: мал-шы, күшті.

Б. Сөйлем мүшелерінің орналасу ерекшеліктеріндегі ұқсастық.

Сөйлем бастауыш-толықтауыш-баяндауыш ретінде құрылады. Бұл ұқсастық үшеуінде де бар.

“Сүйлөмдөр көбүнчө предметтен башталат, андан кийін предикат (же жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү этиш) жана объектти же толуктоочту (же экөөнү) камтыйт, мисалы, эмне иш-аракет кылып жаткандыгын көрсөтөт” [5].

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 3, 2021

2. **Дыбыстардын ұқсастығы.** Алтай тілдерінің туыстық ортақтығын қолдайтын ғалым Б.Базылханның пікірінше, бұл тілдерде әуелі жалпылық ортақ элемент (“V”, “CV” типті түбір морфема) қалыптасты да, эволюциялық даму барысында жекелік элементтер (дыбыстар, сөздер, морфологиялық, синтаксистік өзгеше тұлғалар) пайда болды. Орал-Алтай тілдері эволюциялық дамудың “ым тіл дәуірін”, “келте сөз дәуірін”, “күрделі сөз дәуірін” бастан кешіріп, қазіргі дербес тілдер деңгейіне жетті. “Ым тіл дәуірінің” басты сипаты бұл тілде сөйлескен адамдардың өзара қарым-қатынасында қазіргі бір, екі буынды түбір сөздердің, яғни алғашқы сөздік қордың болмауымен айқындалады деп анықтаған.

	Қырғыз	Қазақ	Моңғол
Негізгі дауысты дыбыстар	э, о, у, ө, ү, е, аа, ээ, ий, оо, уу, үү	Е, й, и, ұ, ы, і, у,	А, э, и, о, у, ө, ү аа, ээ, ий, оо, уу, үү, ы.
Дауыссыз дыбыстар	Ң, х, қ, ж, с	Ң, қ, к, х, ж, с	Нг, х, ж, с

3. **Үш тілдегі ортақ сөздер.** Түбі бір түркі тілі болғанымен, кей халықтар бірлікте өмір сүрсе, кей халықтар басқа топтағы тілдермен көп араласты, бөтен тілден енген сөздердің қатары мол болды. Дегенмен де сол тілдердің туыстығын дәлелдейтін, тарихын көрсетіп, тілдің ортақтығын көрсете алатын сөздер көптеп саналады.

А.

Қырғыз	Қазақ	Моңғол	Көне моңғол тілінде
Мүчөлөк	Мүшелік	Мөчлөг	Мөчүлүг
Бүтүн	бүтн	Бүтэн	Бүтэн
эч	еш	Эс	Эс
орун	орын	орон	Орун
эрте	ерте	эрт	Эртэ
Түрүлү	түрли	төрөл	төрүл
кубулуш	кубылыс	Хувил-с	Хубил-...
Алма	алма	алим	алим-а
Табак	Табак	Таваг	табаг
Тышкары	Тыскары	Тусгаар	тусагар
Кайчы	Кайшы	Хайч	хайчи
Таяк	Таяк	таяг	Таяг
санаа	сана	санаа	санага
өңгү	өн	өнгө	Өнггэ
Учураш-т	Ушырас-ады	Учир-сан	Учир-гсан
бөлүк	бөлік	бүлэг	бүлүг
ой	ой	ой	ой
Бол-	Бол-	Бол-	бол
бал	бал	бал	Бал
сүт	сүт	сүү	сүн
сары	сары	шар	сир-а
өңдү	Өңді	өнгөт	өнгүтэй
Бир-к	Бир-к	Бүр-д	бүрид
тамага	таңба	тамага	тамга
қабырға	қабырға	хавирга	хабирга
бөлтүрүк	Бөлтірік	бэлтрэг	бэлтэргэ
аарчы	аршы	арч	арчи
алыс	алыс	алс	алс
Алтыгана	Алтыған	Алтгана	Алтагана
аңды	аңды	Анда-	Анда
анкай	аңқай	ангай	ангай
аргымак	Аргымақ	Аргамаг	Аргамаг
арт	Арт // жағы/	Ард- тал	ару
асыра	асыра	асар	Асара
Ат	Ат	агт	Агт-а
аяк	аяқ	аяга	аяга
бай	бай	бая	баян
боконо	бұғана	богино	богони

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 3, 2021

богочо	бокша	богц	богца
боор	бауыр	багир	
боорсак	бауырсак	боорцог	
борбуй	борбай	борви	борби
босого	Босага	босого	Босог-а
бото	бота	ботого	Ботог-а
бөжөк	көжөк	бөжин	бөжинг
бөкөн	бөкөн	бөхөн	бөхөн
бөрү	бөрі	бор	бару
Буйла /төөнин муруна тагылган жип/	буйда	буйла	буйла
булак	бүлак	булаг	Булаг/эр /
буудай	-	Буудай	
Буурул	Буырыл	Буурал	бугурул
бүрк	Бүрк-	Бүрх-	бүрхэ
Бүркүт	бүркіт	бүргэд	дологан
Долоно	Долана	долоогоно	
дөбө	төбө	дов	Добу
Жар- лы	Жар- ды	Зар- ца	
жасалга	Жаса-т	Заса-лга	
жорго	жорға	жороо	жорога
жудурук	жүдырык	нударга	
жылоо	Жол- ...	жолоо	
ингэн	інген	ингэ	ингэ
каалга	-	хаалга	хагалга
кабырга	кабырға	Хавирга	
Калак калак	-	Халаг халаг	
кандыгай	-	Хандгай	
капкан	капқан	хавха	
кара	кара	хар	Хар-а
караган	караган	Харгана	Харган-а
карчыга	каршыға	харцага	харчага
катуу	катты	хатуу	хатуу
кенже	кенже	хэнз	хэнзэ
корго	орга	Хоргоо	хоргога
кочкар	кошқар	хуц	Хоча
каган	көген	Хөгөнө	
көлүк	көлік	хөлөг	
көмүлдүрүк	Өмілдірік	хөмөлдрөг	
Кунажын	кунажын	гунажин	
кунан	кунан	Гунан	
куурдак	куырдак	Хуурга	
кылкан	кылқан	Хялгасан	
манги	Мең	Мэнгэ	
Мандай	Мандай	магнай	
мурунтук	мұрындык	Бурантаг	
Мүүн	-	муу	магу
Нарын	-	нарийн	
олжо	олжа	Олз	
отор	отар	отор	
салаа	сала	Салаа	
сапыр	сапыр	самар	
сергек	сергек	Сэргэг	
серке	серке	сэрх	сэрхе
сокур	соқыр	сохор	
суусар	сусары	суусар	

тамага	таңба	тамага	
тегиз	тегіс	тэгш	
темир	темір	төмөр	
төр	Төр	Төр /засаг/	
тулга	-	тулга	
тумоо	тұмау	томуу	
туурдук	Туырдык	туурга	
унаа	-	Унаа	
чабдар	Шабдар	Цавьдар/ цагавтар	
шыйрак	Сыйрак	шийр	Сийр-а
эр	Ер-	Эр	Эр-э

Моңгол, казак, кыргыз елдері Алтай өңірінде мекен еткен халықтардың ортақ қолданыста болған сөздері мен тілдік байланыстары олардың төріндес екенінің айғағы ретінде айқындалады.

Жүздеген жылдар бойы түркі халықтары көшпелі өмір салтын өткізгендіктерінен, өзара және де басқа тілдес халықтармен араласып, өз тілдеріне және көршілес халықтардың тілдеріне зор әсер еткен. Әсіресе моңғол, славян және парсы тілдерімен ықпалдасу өте терең болған. Бұл ықпалдасу әр бір тіл тобы мен топ ішіндегі тілдердің тарихи дамуын біраз өзгерткен.

Қыргыз тілінде моңғол тілінен ауысқан сөз көп те, араб-парсы кірме сөздері аз. Морфологиялық құрылымы жағынан қыргыз тілі жалғамалы (агглютинативті);

Академик Болот Жунусалиев (Юнусалиев) те көрсеткен. Мысалы, «қыргыз-алтай тілінде лексика, фонетика жаңа морфологиядағы оқшаулықтардан басқа қыргыздың тағай, адиги рулары қолданады: «сонун», «белен», «каалга», «унаа», «керээз», «арга» және т.б.

Біріншіден, бұл сөздер моңғол тіліне кірген барлық тілде (оның ішінде жазба тілінде де) кездеседі; екіншіден, қыргыздың жоғарыда көрсетілген руларынан басқа қазіргі алтай, тува, хакас тілінде де кездеседі.

Әдебиеттер:

1. ШКМУ-нин казак тіл пән әдебиеттэк пән бағдарламасы, Өскемен, 2020.
2. Түркі тілдерінің генеалогиялық және типологиялық сипаты Ж.Ж. Есеналиева ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №2(68). 2014.
3. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы Мусаев С.Ж. (жооптуу редактор).
4. Азыркы кыргыз тили, Жалилов Абдиманап. - Бишкек, 1996.
5. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы, жана лексикологиясы. - Бишкек, 2013.
6. Монгол хэлний тайлбар толь. - Улаанбаатар, 2019.
7. Атаханов Ш.Т. Схожие языки, схожие духовности. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2015. №. 6. С. 29-31